

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱԿՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հասարակության կյանքում ու կենցաղում խոշոր դեր խաղացող առարկաներից մեկը ապակին մարդն ստեղծել է դեռևս հեռավոր անցյալում, 5—6 հազար տարի առաջ: Առայժմ ճիշտ հայտնի չէ նրա հայտնագործման վայրը: Գիտնականներից ոմանք առաջնությունը տալիս են Եգիպտոսին, մյուսները՝ Առաջավոր Ասիային: Վերջին տեսակետը պաշտպանող գիտնականներից Ֆլինդերս Պետրի, դեռևս անցյալ դարի վերջերին, ենթադրում էր, թե ապակյա ամենահին առարկաները պատրաստվել են Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում կամ, հնարավոր է, Կովկասում, որտեղ ապակու արտադրության կենտրոններն ավելի վաղ են զոյություն ունեցել, քան մյուս երկրներում, այդ թվում նաև Եգիպտոսում: Ըստ նրա, սեղոսի ամերիկացի գտնված ապակյա սոսարկաները, որոնք վերաբերում են I դինաստիային և ավելի վաղ շրջաններին, ներմուծվել են Ասիայից¹: Չնայած Ֆլինդերս Պետրիի առաջադրած վարկածը պաշտպանություն է գտնում ուսումնասիրողների մի մասի կողմից², սակայն, Միջագետքում և Կովկասում հայտնաբերված III—II հազարամյակին պատկանող նյութերի սակավությունը թույլ չի տալիս առաջնությունը տալու այս կամ այն երկրին³: Հնարավոր է, որ ապակին հայտնագործվել է իրարից անկախ տարբեր ժողովուրդների մոտ, տարբեր ժամանակ:

Ապակյա հնագույն հայտնի առարկաները, զխավորապես ուլունքներ և կնիքներ են, որոնք քարե ուլունքների և կնիքների ընդօրինակությունն են հանդիսանում: Հետագայում, երբ տեխնիկայի ընդհանուր վերելքը և ապակեղործության զարգացումը հնարավորություն տվեցին ստեղծելու ապակու մշակման նոր մեթոդներ, պատրաստվել են նաև խոշոր անոթներ: Արդեն հիլլենիստական շրջանում, բարձր ջերմաստիճան ստանալու շնորհիվ, բարելավվեց ապակու բազադրությունը, որը մոտեցավ այսօրվանին: Ամենակարևոր դյուտոր մեր թվականության նախօրյակին փչելու եղանակի հայտնագործումն էր, որը հեղաշրջում առաջացրեց ապակեգործության տեխնիկայի մեջ:

Այդ դյուտորի ժամանակի և տեղի վերաբերյալ ևս տարակարծություններ

¹ Flinders Petrie, Glass in the early ages. Journal of Society of Glass Technology, vol. X, № 39, 1926, էջ 299 և հետո:

² B. B. Lal, Examination of Some ancient Indian Glass, Specimens Ancient India, № 8, New Delhi, 1952, էջ 17; E. Berger, Glasbereitung und glas Rohstoffmenge von Zweitausendfünf hundert Jahren. Glastechnische Berichte, Bd. 5, Heft 4, 1927, էջ 160 և հետո:

³ W. E. S. Turner, Studies of ancient glass and glass-making processes. P. II, Journal of the Society of glass Technology, vol. 38, № 184, 1954, էջ 445:

կան: Կիտնականների մի մասը նախապատվությունը տալիս է Ալեքսանդրիային, մյուսը՝ Սիրիային⁴:

Բայոր դեպքերում և Ալեքսանդրիայում, և Արգոնթը տվյալ ժամանակաշրջանի ապակեգործության ամենախոշոր ու ամենազարգացած կենտրոններն էին, ուստի այն պնդումը, թե դրանցից որն է եղել փշելու եղանակի ստեղծողը, սկզբունքաին նշանակություն չունի: Շատ հնարավոր է, որ մ. թ. ա. I դարում այդ դյուտն արվել է և Սիրիայում, և Շղիպտոսում միաժամանակ: Կամ ժամանակի ոչ մեծ տարբերությամբ: Տվյալ դեպքում կարևորն այն է, որ փշելու եղանակը հնարավորություն ունեց ապատ, նոր ու ինքնատիպ ձևեր ստեղծել, անցնել մասսայական արտադրության, որն իր հերթին իջեցրեց ապակյա առարկաների արժեքը, նպաստեց նրանց տարածմանը:

Հայաստանում, առայժմ ապակու ամենահին դյուտերը հանդիսանում են ձաշենի մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին պատկանող դամբարաններից հայտնաբերված ուլունքները⁵: Հայաստանից դանված վաղ շրջանի ապակու ամենահետաքրքիր օրինակների թվին են պատկանում 1953 թ. Կարմիր բլուրում հայտնաբերված կանաչը ֆիզուրա պատկերող սկահակի վերին մասը և ալաբաստրի վիզը, որոնք, ինչպես պարզված է, ոռոգսյան ծաղում ունեն: Սրկուան է պատրաստված են անթափանցիկ հուստ ապակուց, առաջինը կավի կաղապարի մեջ, երկրորդը՝ ավազե միջուկի օղնությամբ: Կարմիր բլուրից հայտնի են նաև զանազան տեսակի ուլունքներ, դրանց թվում նաև ափսիսները, որոնք պատրաստված են բարձրորակ թափանցիկ ապակուց⁶:

Ապակյա ուլունքներ, կնիքներ և ճարմանդներ հայտնաբերվել են նաև Հայաստանի վաղ հայկական (VI—IV դդ. մ. թ. ա.) և հելլենիստական (III—I դդ. մ. թ. ա.) դարաշրջանների մի շարք հուշարձաններում:

Հնագիտական հայտնագործումները վկայում են, սակայն, որ Հայաստանում ապակյա իրերն ու առարկաները լայն տարածում են ստանում անտիկ շրջանում:

Հայաստանում հայտնաբերված I—IV դդ. պատկանող ապակյա անոթների մեջ իր մշակմամբ, բարդ ու զեղեցիկ պարզերով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում վերին Արտաշատ դյուղում, կարասային թաղումից հայտնաբերված դրեթե գլանաձև իրանով ունկանթ սրվակը (ՊՊԹ 2112/1), Այն կապտավուն բարակ ապակուց է պատրաստված, կաղապարի մեջ փշելու եղանակով, նրա ամբողջ իրանը ուռուցիկ, զեղեցիկ սյուններով բաժանված է վեց մասի: Այլուների վերևում և ներքևում արված են ծաղկաշղթա հիշեցնող (դիրլյանդաձև) պարզեր (նկ. 1): Բաժանմունքներից յուրաքանչյուրում կան տարբեր անոթների՝ ամֆորաների, հիդրիայի, կանթարոսի ուռուցիկ պատկերներ (բարձ. 8 սմ, պստկի տր. 2,2 սմ, հատ. տր. 2,8 սմ):

⁴ А. А. Абдуразаков, М. А. Безбородов, Ю. А. Заднепровский, Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье, Ташкент, 1963, էջ 60, այդ մասին դրականություն տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Այդ մասին մեզ հաղորդել է արշավախմբի պետ Հ. Ա. Մնացականյանը:

⁶ Р. М. Жанполадян, О трех образцах стекла из Кармир-Блур, СА, № 1, 1964, էջ 307 և հետ. նկ. 1, 3, 5, 6, Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, III, էջ 51, տախտ. II, 10, 11:

⁷ Առիթից օգտվելով շնորհակալություն ենք հայտնում պրոֆ. Կ. Ղաֆաղարյանին՝ վերին Արտաշատի նյութերը սիրով մեզ տրամադրելու համար:

Վերին Արտաշատի սրվակն իր ուռուցիկ զարդերով առաջինը չէ Հայաստանում: Անոթների ուռուցիկ պատկերներով սրվակ հայտնաբերվել է նաև Գառնիում (ՊՊԹ 1964/121): Վերջինս շնայած ավելի վատ է մշակված, սակայն նկատելի են բաժանումները (6 մասի), որոնք վերևից իրար հետ կապված են աղեղներով: Սրվակը կոտրված է. որոշ մասեր պակասում են, բայց իրանի պահպանված մասերի վրա երևում են ամֆորաներ, եռաստիճան բարձ-

րացող կլոր վահան, կանթարոս և քանակյուն զարդ (նկ. 2): Սրվակը կապուսվուն, անհավասար գույն տնեցող բարակ ասլակուց է պատրաստված. կանթր կանաչավուն է: Հատակը քիչ ներձկված է (բարձր. 8 սմ, պսակի տր. 2,8 սմ, հատ. տր. 2,8 սմ):



նկ. 1.



նկ. 1ա.

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նման զարդերը բնորոշ են Սիդոնի մ. թ. I դարի արաագրանքին, իսկ Դառնիի ապարի զարդերը սեփ նմանություն ունեն սիդոնյան սրվակների նախնիներին: Ուստի սալիորն համարվում է սիդոնյան մ. թ. I դարի արաագրանք⁸:

Վերին Արտաշատի սրվակը ևս աղերսվում է սիդոնյան անոթների ուռուցիկ պատկերներով սրվակների հետ, սման զարդերով մի քանի սրվակներ պահվում են Նյու-Յորքում⁹: Դրանցից Վերին Արտաշատի սրվակին հար և նման են երկուսը Ռ. Սմիթի գտնում է. որ դրանք կարող են լինել սիրիական, հնարավոր է սիդոնյան, և մեկը թվագրում է մ. թ. I դ. (№ 80), մյուսը (№ 77)՝ I—II դարերով: Այս խմբին պատկանող մյուս անոթները ևս նա համարում է սիդոնյան I դարի արաագրանք: Սրանց ամենատարածված դույնը ըստ Ռ. Սմիթի կապուսուն է: Սակայն պատահում են նաև ույլ դույներ: Օրինակ, ղեղնավուն ապակուց պատրաստված նման մի սրվակ արևելամիջերկրածովյան արհեստանոցների I—II դդ. արաագրանք է համարվում:

Ս. Այդենը քննության առնելով ուռուցիկ զարդերով և ասրբեր լապակուց պատրաստված մի քանի տասնյակ սրվակներ, գտնում է, որ դրանք սրտաղրվել են Սիդոնում մ. թ. ա. և մ. թ. I դարերում: Մետրոպոլիտեն թանգարա-

⁸ Г. А. Тирацян, О торговых связях Армении с Сирией в античное время. Палестинский сборник, № 4, 1959, էջ 73 և հետ.

⁹ R. W. Smith, Glass from the ancient world. Corning, New-York, 1957 նկ. նկ. 76, 77, 78, 80.

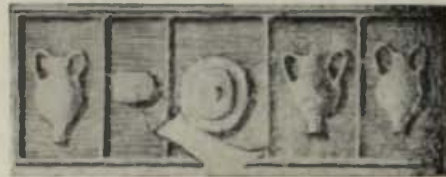
նի այդպիսի սրվակներից յոթը, թե շափերով և թե ձևով ու զարդերով շատ նման են Վերին Արտաշատի սրվակին¹⁰:

Առանց կանթի, տարբեր անոթների պատկերող ուռուցիկ զարդերով սրվակներ հայտնաբերվել են Կիպրոսում, Սիդոնում, Տորտոսայում, որոնք բոլորն էլ պատրաստված են դեղնավուն բարակ ապակուց: Այդպիսի մի սրվակ



նկ. 2.

էլ պահվում է Կոպենհագենի թանգարանում: Վերին Արտաշատի սրվակին մեծ նմանություն ունի Բեռլինի թանգարանում պահվող մ. թ. I դարով թվագրվող, կաթնասպիտակավուն սրվակը¹¹: Այն ձայնակցում է Պաղեստինից դառնված I—II դարերի կապույտ ապակուց պատրաստված սրվակի¹² և Դուրա-Եվրոպոսի № 24—XVI, 24—XIV գերեզմաններում հայտնաբերված վառ կապույտ և սպիտակավուն ապակուց



նկ. 2ա

պատրաստված սրվակների հետ, որոնք պատկանում են մ. թ. I դարին¹³:

Այսպիսով, անոթների ուռուցիկ զարդերով սրվակների արտադրության ժամանակը համարվում է մ. թ. ա. I, մ. թ. II դարերը: Սակայն, ուսումնասիրողների ճշող մեծամասնությունն այն վերագրում է մ. թ. I դարին, որն ամենահավանականն է: Որպես արտադրության վայր բոլոր դիտնականներն էլ ցույց են տալիս Սիրիան-Սիդոնը: Պետք է նկատել, որ այլ զարդերի թվում կանթարոսների և այլ անոթների ուռուցիկ պատկերներ կրող սրվակներից մի մասի վրա հանդիպում է էնեոնի անունը, իսկ էնեոնը I դարի սիդոնյան ապակեգործ վարպետ է: Այդ փաստը, ուռուցիկ զարդերով անոթների ժամանակը և տեղը որոշելու հարցում, որոշակիորեն խոսում է վերոհիշյալ տեսակետի օգտին:

Վերին Արտաշատի սրվակը անվիճելիորեն մ. թ. I դարի սիդոնյան արտադրանք է: Հետաքրքիր է, որ նույն կարասից հայտնաբերված կոնաձև բարձր իրանով սրվակները և զնդածն իրանով, երկու կանթով ցածր ուռուցիկ սրվակը

¹⁰ G. Eisen, Glass. I, New-York, 1927, էջ 234 և հետ., տախտ. 50, նախշերի քննությունը տես նշված և հաջորդ էջերում, նկ. 114—123:

¹¹ The Swedish Cyprus Expedition, vol. IV, Part 3 (The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus). Stockholm, Lund, 1956, էջ 153, 201 և հետ., նկ. 59, 1:

¹² Fr. Neuburg, Glass in Antiquity, London, 1949, տախտ. XXVII, 86:

¹³ N. P. Toll, The Necropolis. The Excavations at Dura-Europos preliminary Report of the Ninth season of work 1935—1936, New Haven, London, 1946, էջ 13, 52 և հետ., 112 և հետ., տախտ. XLV, Tomb 24—XVI, տախտ. XLVI, Tomb 24—XIV:

նույնպես ներմուծված են Սիրիայից: Վերջիններս չեն հակասում ուռուցիկ պարզերով սրվակի թվագրմանը:

Հայաստանի անտիկ շրջանի ապակու ամենահետաքրքիր օրինակներից են Գառնիում, Դժղաղիրում, Սևանի ավազանում հայտնաբերված երկրաչափական զարդերով սրվակները, որոնք նույնպես կաղապարի մեջ փչելու եղանակով են պատրաստված: Գեղաղիրում դտնված երկու սրվակն էլ մանուշակադույն, թափանցիկ, բարակ ապակուց են: Չվաճկ իրանում այդ սրվակները



նկ. 3.



նկ. 4.

հենմում են կլոր, ցածր ոտքի վրա: Սրվակներից մեկի գույգ կանթերը կապտավուն, մյուսինը՝ թույլ կանաչավուն-կաթնավուն ապակուց են (նկ. 3): Իրանի ամրոզ մակերեսը հորիզոնական ուռուցիկ գոտիներով բաժանված է երեք հավասար (1,5 սմ) մասերի, վերին և ներքին մասերում արված են ուղղահայաց առևակոսներ: Իսկ կենտրոնական մասում կան անրնդհատ շալունակվող դարձեր (բազեղ հիշեցնող) զարդեր:

Կաղապարի երկու մասերի միացման տեղում զարդերի նույն ձևով ընդհատվելը, ինչպես նաև զարդերի ու սրվակների ընդհանուր չափերի նույնությունը, ցույց են տալիս, որ նրանք պատրաստված են միևնույն կաղապարով, տրեմն մի արհեստանոցի արտադրանք են (բարձ. 7 սմ, պսակի տր. 2,4 սմ, հաս. տր. 2 սմ): Գրեթե նույն ձևն ունի Սևանում հայտնաբերված սրվակը, որի վրայի զարդերը ավելի վարպետորեն ու խնամքով են կառարված, իսկ կենտրոնական մասն անջատված է գույգ գոտիով¹⁴: Ծովինարի (Քուսդոան) սրվակը, որը ղեղնավուն, թափանցիկ, բարակ ապակուց է պատրաստված, զարդերի մշակմամբ նման է Սևանի սրվակին: Սակայն, այստեղ բացակայում են լղի ու ոտքի մոտ եղած ուռուցիկ գոտիները (նկ. 4): Սյն, երկուսի

14 Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված անտիկ ապակու մի քանի նմուշներ, «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., № 12, 1964, էջ 74, նկ. 3:

փոխարեն ունի մեկ կանթ (բարձ. 7.2): Այդպիսի զեղնավուն ապակույց Երկ-կանթանի մի սրվակ էլ Սևանի տիրին հայտնաբերել է Ե. Լալայանը¹⁵:

Գոտու վրա դալարուն դարձերով սրվակներն ամենատարածված ապակյա անոթներից են: Այդպիսիք հայտնաբերվել են աշխարհի շատ հնավայրերում և սլազվում են տարբեր թանգարաններում ու համաքառններում: Բոլոր ուսումնասիրողները դրանց պատրաստման վայրը համարում են Միջերկրականի արևելյան տիրեր, Սիրիան՝ Սիդոնը, իսկ արտադրության ժամանակը մ. թ. ա. 1, մ. թ. II դարերը¹⁶:

Մեզ թվում է իրավացի են սյն դիտնականները, որոնք արտադրության վայրը համարում են Սիրիան, ժամանակը՝ I դարը, որ դրանք պատրաստվել են էնեոնի դպրոցին պատկանող արհեստանոցներում: Բրոք, այդ սրվակների դարձերը էնեոնի անունը կրող անոթների դարձերի հետ համեմատելիս կարելի է շատ ընդհանրություններ նկատել: Հետևաբար, դալարուն դարձերով սրվակների արտադրության հարցում ևս հարկավոր է առաջնությունը տալ սիրիական ապակեդորձական կենտրոններից ամենախոշորին՝ Սիդոնին՝ որը եղել է էնեոնի դորձունեության հիմնական կենտրոնը¹⁷:

Այսպիսով, Հայաստանում հայտնաբերված դալարուն դարձերով սրվակները ներմուծվել են Սիրիայից (Սիդոնից) և պատկանում են մ. թ. I դարին¹⁸: Այդ թվադրման օգտին են խոսում նաև դալարուն դարձերով սրվակների հետ հայտնաբերված նյութերը:

Կաղսպարի մեջ փշված ուռուցիկ դարձերով սրվակների մյուս մասը նախորդներից հիմնականում տարբերվում է կենտրոնական մասում եղած շեղանկյունիներով: Դառնի սրվակները կենտրոնական դասու վերին մասում ունեն երկու, իսկ ներքևում մեկ ուռուցիկ դասի (նկ. 5): Նրանց իրանի մակերեսը համասար բաժանված չէ: Վերին մասն ավելի լայն է (2,5 սմ), քան ներքինը (1,3 սմ): Սրվակներից ամբողջականը պատրաստված է մանուշակագույն, թիչ կարմրին տոնգ. տեղ-տեղ անդուն, բարակ, թափանցիկ ասպակույց: Ունի կապտավուն մի կանթ (բարձ. 8 սմ, պսակի տր. 2,8 սմ): Գառնի մյուս սրվակը, որի վերին մասը չի պահպանվել, պատրաստված է մանուշակագույն բարակ, անթափանցիկ ասպակույց (սլազ. մասի բարձ. 5,6 սմ, հատ. տր. 2,2 սմ):

Վերին Գեատաշենում գտնված սրվակի (ՊՊԹ 1836) իրանն ավելի բարձր է, կենտրոնի շեղանկյունաձև դարձերը նման են Գառնի սրվակի դարձերին, սակայն ուղղահայացներն ավելի ուռուցիկ ու կոպիտ են: Իրանը նախորդի նման անհամասար է բաժանված, միայն սլաստեղ ներքևի մասն է ավելի լայն (2,5 սմ), կենտրոնը նեղ է (1,3 սմ): Մյուս սրվակներից այն տարբերվում է նաև նրանով, որ ոտքի փոխարեն ունի հարթ հատակ (նկ. 6): Վերին Գեատաշենի

¹⁵ Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, նկ. 201:

¹⁶ Г. А. Тирация, Материальная культура Армении первых веков н. э. по данным некрополя и бази в Гарни. Автореферат канд. дисс., Ленинград, 1956, էջ 12—13; Ժ. Գ. Խաչատրյան, Նշված աշխ., էջ 74—75:

¹⁷ D. B. Harden, Romano-Syrian glasses with mould-blown inscriptions. JRS, XXV, P. 2; F. M. Heichelheim, Roman-Syria, vol. IV, 1938, էջ 182:

¹⁸ Ж. Д. Хачатрян, Материальная культура древней Армении в V в. до н. э.—IV в. н. э. (по повсеместным материалам из погребений), Автореферат канд. дисс. Ереван, 1966, էջ 14 և հետ:

սրվակը պատրաստված է բաց կանաչավուն, երբեմն գրեթե անյուն, մառու-
շակադույն, կարմրավուն՝ ուղղահայաց լայն շերտերով ասակուց (բարձր. 8 սմ,
սլակի տր. 3 սմ, հատ. տր. 2,7 սմ)։

Շեղանկյունաձև զարդերով սրվակ Գառնիում հայտնաբերվել է նաև նախ-
կինում։ Մուգ դեղնավուն ասակուց երկկանթանի այդ սրվակը գտնվել է № 6
դամբարանից¹⁹։ Շեղանկյունաձև զարդերով սրվակներ քիչ են հայտնի։ Գ. Այ-
գենի հրաաբակած այգախի սրվակն ունի ուռուցիկ իրան, որի մակերեսը



նկ. 5.



նկ. 6.

երեք հավասար մասի է բաժանված։ Այս սրվակը ևս, դալարուն զարդերով
սրվակների նման, Գ. Այգենի համարում է մ. թ. ա. և մ. թ. I դարերի սիգոն-
յան արտադրանք²⁰։ Շեղանկյունաձև զարդերով երկկանթանի սրվակ հայտ-
նաբերվել է նաև Ուրբնիսիում²¹ (I—III դդ.)։

Գառնիի № 6 դամբարանից գտնված շեղանկյունաձև զարդերով երկկան-
թանի սրվակի մասին խոսելիս Գ. Տիրացյանը գտնում է, որ այդօրինակ
անոթներ հայտնի են միայն Հայաստանում, ուստի դրանք պատրաստվել են
տեղում, սիրիական I դարի դալարուն զարդերով սրվակների անմիջական
ազդեցության տակ²²։

Կենտրոնում շեղանկյունաձև զարդերով սրվակներն, անշուշտ, իրենց բո-
լոր մանրամասներով կապված են դալարուն զարդերով սիգոնյան անոթների
հետ։ Դրանք նույնպես, ժամանակակից լինելով դալարուն զարդերով սրվակ-
ներին, պատրաստված են էնեոնի դարձյալ ազդեցության ոլորտում գտնվող

¹⁹ Բ. Արաкелян, Гарни, I, Ереван, 1951, էջ 41, նկ. 33, տախտ. 25, 11, Ереван, 1956, տախտ. XVI։

²⁰ G. Eisen, նույն աեղում։

²¹ Մ. Ա. Чиланцян, Городище Урбинен. Тбилиси, 1964, էջ 167, տախտ. XIV։

²² Գ. Тирацян, Автореферат, էջ 13; Գ. Тирацян, Опыт периодизации исто-
рии материальной культуры древней Армении. «Տեղեկագիր», № 2, 1957, էջ 87։

վարպետների կողմից: Այս սրվակների ինչպես ուղղահայաց ուռուցիկ զարդերը, այնպես էլ շեղանկյունաձև դարդերը շատ են հանդիպում էնեոնի անունը կրող անոթների վրա: Օրինակ, կաղապարի մեջ փշված մի սրվակի իրանը նույնպես հորիզոնական ուռուցիկ դռտիներով բաժանված է երեք մասի: Սերքին մասում ուղղահայաց զարդեր են արված, իսկ կենտրոնականում՝ փոքրիկ շեղանկյունիներ²³: Նույնպիսի նախշերով են զարդարված նման իրանով բարձր ոտքով մի քանի ուրիշ անոթներ²⁴: Սիդոնյան լայնարերան խորր թասի երեք մասի բաժանված իրանի մակերեսի վրա, ներքին և վերին մասում, արված են ուղղահայաց ուռուցիկ զարդեր, իսկ կենտրոնական նեղ մասում՝ փոքրիկ շեղանկյունիներ²⁵: Այս ամենը մի անգամ ևս հավաստում են շեղանկյունաձև դարդերով սրվակների սերտ կապը դալարուն նախշերով սիդոնյան անոթների հետ:

Հայաստանում հայտնաբերված շեղանկյունաձև դարդերով սրվակները, որոնց թիվն այժմ անցնում է չորսից, բացառված չէ, որ արտադրվել են նաև տեղում, Սիրիայից բոնի կամ սեփական նախաձեռնությամբ տեղափոխված ապակեգործների կողմից, որոնք կաբող էին հաստատված լինել Հայաստանի խոշոր քաղաքներում: Հետաքրքիր է այն, որ շեղանկյունաձև դարդերով սրվակները, բացառությամբ մեկի, բոլորն էլ գտնվել են Գառնիի դամբարաններում: Գառնիի և Վերին Գետաշենի շեղանկյունաձև զարդերով սրվակները, Գ. Այդենի հրատարակած աշխատության, սրվակի համեմատ, ունեն որոշ առանձնահատկություններ: Նախ Հայաստանի շեղանկյունաձև զարդերով սրվակների մակերեսը հավասար կերպով չի բաժանված երեք մասի, ինչպես Գ. Այդենի հրատարակած սրվակի և դալարուն զարդերով սրվակների մակերեսները: Այնուհետև, նրանց շեղանկյուն կաղմոդ գծերի ծայրերը շատ հաճախ չեն միանում, մինչդեռ Գ. Այդենի հրատարակած սրվակինը կանոնավոր ձևով հատվում է:

Գառնիի և Վերին Գետաշենի շեղանկյունաձև զարդերով սրվակները ժամանակակից են դալարուն նախշերով սրվակներին, այսինքն՝ պատկանում են մ. թ. I դարին: Այդ թվագրման օգտին են խոսում նաև նրանց հետ հայտնաբերված նյութերը:

Ուշադրության արժանի են դնդաձև իրանով, առանց կանթի, նուրբ ապակուց պատրաստված սրվակները: Դրանիում հայտնաբերված այդ անոթներից մեկը թույլ կանաչ երանդ ունի (նկ. 7), զլանաձև երկար վիղ, քիչ ներճկված հաստե (բարձր. 9 սմ):

Իր ձևով վերահիշյալին նման է Մինդեշաուրում № 2 կատակոմբից գտնված սրվակը, թվագրվում է I—IV դարերով²⁶: Կանաչ հրանդով, նուրբ

²³ D. B. Harden, Romano-Syrian glasses with mould-blown inscriptions. *Surveys* XXIII, նկ. 3: D. B. Harden, Roman mtd blown glasses. The Connoisseur, 1940, USA, էջ 102, նկ. II:

²⁴ M. Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic world. Oxford, 1953, էջ 1022, ապստ. CIX; R. W. Smith, նշվ. աշխ., նկ. 67, 68:

²⁵ D. B. Harden, Two Tomb-groups of the first century A. D. from Yahmour, Syria. Syria, Tome XXIV, Paris, 1944—1945, ապստ. X, նկ. 2:

²⁶ Г. М. Асланов, Из истории материальной культуры Кавказской Албании I—IV вв. Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962, էջ 126 և հետ., 146 և հետ., նկ. 5:

թափանցիկ ապակուց պատրաստված ալիսի մի սրվակ հայտնի է Սարգիսի I զարկ վերջին, II դարի սկզբին վերաբերող գերեզմաններից²⁷, այն կոտրված է ու քիչ թերի Գսունիի սրվակը ձայնակցում է մ. թ. I դարի Տիրիթակի²⁸ պերեզմանում (№ 4/5) գտնված վառ կանաչավուն ապակուց պատրաստված սրվակի և Աթենքի²⁹ կենորման փողոցում բացված գերեզմանոցում գտնված սրվակի հետ, որը պատկանում է մ. թ. I դա-
րի երկրորդ կեսին: Այդօրինակ I—II դդ. մի սրվակ պահվում է Բելգիայում, Կուրտիուսի թանգարանում³⁰,



Նկ. 7.

Գսունիի № 97 դամբարանի սրվակն իր մշակումով և ձևով կարող է պատկանել I—II դարերին:

Շատ հետաքրքիր են № 97 և № 91 դամբարաններից գտնված նույն դույնի ու նրբութան ապակյա սրվակները, որոնք չափերով համապատասխանում են վերևում նկարագրված գնդաձև իրանով սրվակին: Երկուսի իրանի վրա էլ ապակու փափուկ վիճակում արված է վեցական կոտ և ձվաձև ներձկված զարդեր (նկ. 8): Մեկ շի հաջողվել Գսունիի ներձկված զարդերով սրվակների նմանը դնել այլ հնավայրերից հայտնի ապակյա անոթների մեջ: Սակայն, անոթները տաք վիճակում սեղմելու եղանակով զարդարելու տեխնիկան շատ է տարածված եղել հռոմեական կայսրության մեջ: Ներձկված իրանով անոթներ գտնվել են բազմաթիվ երկրներում, որոնք թվադրվում են տարբեր ժամանակներով, մեծ մասամբ I—III դարերով, հանդիպում են նաև III—V դդ.: II դարից ոչ ոչ թվադրվող կանաչ, թափանցիկ ապակուց, քիչ ձգված գնդաձև իրանով մի սրվակ պահվում է էրմիտաժի անտիկ բաժնում (E 849): Ներձկված զարդերով սրվակներ հայտնաբերվել են Եգիպտոսում³¹, Պաղեստինում³², Սիրիայում³³:

²⁷ Axel von Saldern, Glass from Sardis. AJA, 1962, № 1, էջ տախտ. նկ. 8:

²⁸ В. Ф. Гайдукевич, Некрополи некоторых Боспорских городов, МИА, 69, էջ 216 և հետ., նկ. 83, 1:

²⁹ Cedric G. Baulter, Graves in Lenormant street, Athens. Hesperia, XXXII, № 2, 1963, տախտ. 45, նկ. T₁:

³⁰ Trois Millenaires d'art verrier a travers les Collections Publiques et privees de Belgique. Catalogue general de l'exposition, Liege, 1958, նկ. 162:

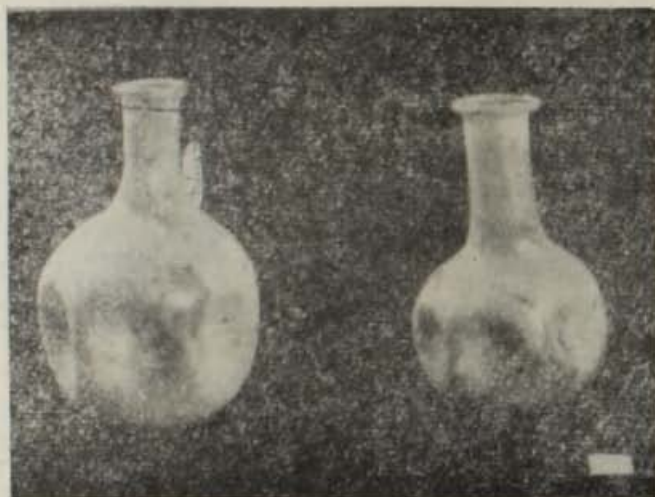
³¹ D. B. Harden, Roman glass from Karanis. Ann Arbor, Michigan, 1936, նկ. 531, 568, 569, 69: M. C. C. Edgar, Graeco-Egyptian glass. Caire, 1905, նկ. 32, 714:

³² P. P. Kahane, Some aspects of Ancient glass, from Israel. Antiquity and Survival, vol. II, № 2/3, 1957, Jerusalem; Fr. Neuburg, նշվ. աշխ., տախտ. XXIV:

³³ Glaser aus Syrien und Aegypten Mellinhaus, Bavaria, Glasvelt, 6. mal, 1957, I Jahrgang, Heft 5, էջ 18; W. Froehner, La verrerie Antique Description de la collection charvet. Le pecq, 1879, տախտ. VII₃₇, IX, 50, 51:

Հռոմեական կայսրության արևմտյան մարզերում արտադրված նման գարդերով անոթները շատ ավելի բազմազան են: Ավելի ուշ ժամանակի պատկանողների մեջ գերակշռում են լայնաբերան թասերն ու անոթները: Ներձկված գարդերով տարբեր չափերի սրվակների զգալի մասը պատրաստված են Խուրբ ապակուց, որոնցից մի քանիսը հիշեցնում են Գառնիի օրինակները³⁴:

Վերջիններս իրենց մշակումով ու ձևով կարող են վերաբերել I—II դարերին: Այս թվագրմանը չեն հակասում նաև № 97 դամբարանում գտնված մյուս իրերը, կավե կճուճը, դաշույնները, նետասլաքը, օղերը և այլն: Դառնիի սրվակները հավանաբար ներմուծվել են Եգիպտոսից, որտեղ, ինչպես ասացուցված է Կարանիում հայտնաբերված նյութերով, II դարում մեծ քանակությամբ նման ապակի էր պատրաստվում³⁵:



Նկ. 8.

Երգարվեստորեն է ձևավորված Գառնիում հայտնաբերված բաց կանաչավուն, հաստ, անթափանցիկ սուպակուց (տղատ փշելու եղանակով) պատրաստված սրվակը, որի մակերեսը ծածկված է խիղացիայի թաղանթով: Ըրջանի վրա ապակյա թելից ձառնասլավեն ատամնավոր վերադիր զարդ է արված, իսկ սրվակի վզի ներքևի մասում լայն դիսով օձադարդ է փաթաթված (Նկ. 9): Այդ դարդերն արված են սրվակը պատրաստելուց հետո: Սրվակի զնգեցիկ ձևն ու պարզ հարդարանքը նրան տալիս է շատ հաճելի տեսք:

Մեկ կամ մի քանի դույնի ապակյա թելից դանաղան ձևի պարզ ու բարդ վերադիր պարդեր անելու տեխնիկան լայն տարածում է ունեցել Հռոմեական կայսրության թե՛ արևմտյան՝ Հռենոսյան մարզերում և թե՛ արևելյան երկրներում՝ Եգիպտոսում, Սիրիայում: Սակայն, արևելքում այն մասսայական բնույթի ստացել և համեմատաբար կարճատև կյանք է ունեցել արտադրելով

³⁴ Robert Schmidt, Europasches glas, Die sammlung Wilfred Byckley, Berlin, 1927, տախտ. 2, Նկ. D; Carl Ant. Niessen, Beschreibung Römischer Altertümer, Band 1, II, Köln, 1911, տախտ. XXXV, 233, 235; Fr. Fremersdorf, Römische Buntglas in Köln. B. III, Köln, 1958, տախտ. 66:

³⁵ D. B. Harden, Glass from Karanis, հարդանի ցուցակում „fabric 2“ արտադրանքը:

միայն II—III դդ. ընթացքում: Այդ ժամանակով են թվագրվում սիրիական և արևելահայկական համարվող բոլոր անոթները³⁶: Պարզված է, որ արևելյան կենտրոններից դեպի տրևմուտք օձաժապավեն զարդերով անոթներ չեն արտահանվել: Հակառակ դրան, արևմուտքում այդպիսի զարդարանքով անոթները մեծ ընդունելություն են գտնում և ունենում ավելի մասսայական արտադրություն ու երկարատև կյանք, ընդհուպ V դ.: Հավանաբար այդ է տատառոր, որ այդօրինակ ապակու գյուտերն այնպեղ ավելի շատ են³⁷: Այս երևույթն էլ առիթ է տվել դիտնականներին տարբեր կարծիքներ հայանելու այն հարցի մասին, թե որտեղ են առաջինը հանդես եկել դրանք և որ կենտրոնից տարածվել: Ուսումնասիրողների մի մասն այն կարծիքին է, թե այդ տեխնիկան առաջինը հանդես է եկել Հռենոսյան մարզերում, հատկապես Քյոլնի շրջակայքում, որտեղ մեծ քանակությամբ այդպիսի անոթներ են հայտնաբերվել և այնտեղից տարվել արևելք³⁸, իսկ մի մասն էլ գտնում է, որ այն ստեղծվել է արևելքում և շրջիկ վարպետների միջոցով աստիճանաբար անցել արևմուտք³⁹: Դժվար է ասել, թե կարծիքներից ո՞րն է ճիշտ: Մանավանդ այդ անոթներն իրենց ձևերով, զարդերով և մյուս առանձնահատկություններով գրեթե չեն տարբերվում իրարից: Դ. Բ. Հարդենը հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձնելով դանադան վայրերից հայտնաբերված օձաժապավեն զարդերով անոթները, գտնում է, որ դրանք գույներով և զարդերով բավական նման են միմյանց, նա հնարավոր է համարում, որ դրանք առաջինը կարող են հանդես եկած լինել ինչպես արևելքում, այնպես էլ արևմուտքում: Այնուամենայնիվ նա հակված է դրանց արևելյան ծագում վերադրելուն: Ըստ Հարդենի, ինչպես բազմազույն, այնպես էլ միազույն օձաժապավեն զարդերով անոթները առաջինը պատրաստվել են Նդիպտոսում՝ այն է Ալեքսանդրիայում մ. թ. II դարում, որի ապացույցն են համարվում կարանխում գտնված երկու բեկորները: Մոտավորապես այդ նույն ժամանակահատվածում, միայն քիչ ավելի ուշ, միազույն զարդերով և ավելի կանաչավուն սրվակներ ակսեցին արտադրել Սիրիայում: II դ սոի վերջերին շրջիկ վարպետների կող-



նկ. 9.

³⁶ Smith R. W., նշվ. աշխ., էջ 154 և հետ., №№ 308, 309, 311—313, 315, 316, 318; Musée de Martemont Catalogue des verres antiques de la collection Ray Winfield Smith, 1954, տախտ. XVII, № 132; G. Eisen, նշվ. աշխ., տախտ. 95; Trois Millenaires d'Art., № 197; Fr. Neuburg, նշվ. աշխ., տախտ. XVII, 58, 59:

³⁷ Cl. Isings, Roman Glass from dated finds, Groningen (Djakarta), 1957, Form 35; Fr. Fremersdorf, Römische Gläser mit Fadenauflege in Köln, B. V. Köln, 1959, տախտ. 27—29, 41:

³⁸ D. B. Harden, Snake-thread glasses found in the East. JRS, vol. XXIV, P. 1, 1934, էջ 50 և հետ., G. Eisen, նշվ. աշխ., էջ 379—381:

³⁹ D. B. Harden, նշվ. աշխ., էջ 53—54: G. Eisen, նշվ. աշխ., էջ 381:

մից այդ տեխնիկան ստարվել է արևմուտք, այսինքն՝ Հռենոսյան երկրներ, որտեղ այն եղել է ոչ թե զոմեավոր, այլ միագույն և, լայն տարածում ստանալով, հարատևել է մինչև V դարը⁴⁰։

Գառնիի օձաժապավենն զարդերով սրվակին իր ձևով, դույնով ու զարդաբանքով հար և նման է Կահիրեից տարված, Բելգիայում պահվող օձաժապավենն զարդերով սրվակը, միայն վերջինիս վզի օձազարդը քիչ ավելի բարձրաց է փաթաթված։ Այն թվագրվում է II—III դդ. և համարվում է մերձավորարևելյան⁴¹։ Մեր օձաժապավենն սրվակի ինչպես բաց կախավուն դույնը, որն հատուկ է I—II դդ. սիրիական ապակուն⁴², այնպես էլ պարզ ու միագույն զարդարանքը թույլ են ասուիս այն համարել II—III դդ. սիրիական արաազրանք։

Անտիկ ապակու ամենազեղեցիկ ու հետաքրքիր նմուշներից են Դառնիում և Կամո քաղաքում (Նոր Բայազետ) գտնված բաց կանաչավուն, անթափանցիկ, հաստ ապակուց, կաղապարի մեջ փչելու եղանակով պատրաստված սրվակները։

Գառնիի սրվակի զնգաձև իրանի ամբողջ մակերեսը ծածկված է բրդաձև ելուստներով (բարձր. 7 սմ, հատ. լայն. 4 սմ, պսակի տր. 4,7 սմ), ույն հենվում է բրդաձև ելուստների վրա։ Գլանաձև, նեղ, կարճ վիզը սլափափաթված է առանձին և հետո միացված է իրանին, ուր ներսից իրանի վրա նեղ (0,5 սմ) անցք է բացված (նկ. 10)։

Կամոյում «Բերդի գլուխ» կոչված վայրից գտնված անոթը⁴³ Գառնիի սրվակից տարբերվում է իր չափերով (բարձր. 11,5 սմ, հատ. տր. 3 սմ, պսակի տր. 4,5 սմ)։ Գնդաձև իրանը ձգված տեսք ունի։ Արվակի վզին և ուսին երևում են մանուշակագույն ապակուց պատրաստված կանթի հետքերը (նկ. 11)։

Բրդաձև ելուստներով սրվակներ հայտնի են նաև այլ երկրներից։ Այդպիսի մի սրվակ պահվում է Կահիրեի թանգարանում⁴⁴։ Քիչ այլ ձև ունի Վիեննայում պահվող սրվակը, որը Ռ. Սանկովսկին համարում է սիրիական III—IV դարերի արտադրանք⁴⁵։ Վերջինիս իրանը ավելի ձգված տեսք ունի։

Նման զարդերով սրվակը Վ. Բ. Հոնեյր Նույնպես համարում է սիրիական և թվագրում է I—III դարերով⁴⁶։

Վերոհիշյալի նման մի սրվակ պահվում է Ամերիկայում՝ Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարանում, որը, ըստ Ֆր. Նոյբուրգի, սիդոնյան 200—300 թվերի արտադրանք է⁴⁷։ Գնդաձև իրանով, բրդաձև զարդերով, ձաղարաձև կարճ վզով սրվակներ հայտնի են նաև այլ վայրերից⁴⁸։

⁴⁰ D. B. Harden, Նշվ. աշխ., էջ 301։

⁴¹ Trois Millenaires d'Art... № 197։

⁴² D. B. Harden, Նշվ. աշխ., էջ 33։ D. B. Harden, Roman glass from Karanis, էջ 169։

⁴³ Գ. Հ. Միքայելյան, Ուելիթուի կենտրոնական կիկլոպյան ամրոցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, Երևան, 1964, էջ 126 և հետ., նկ. 3,3։

⁴⁴ M. C. C. Edgar, Նշվ. աշխ., էջ 38, տախտ. VI, № 3572։

⁴⁵ R. Sun k o w s k y, Antike gläser in Cornuntum und Wien. Wien, 1956, նկ. 30 d.

⁴⁶ W. B. Honey, Glass, London, 1946, էջ 26, տախտ. 5, c։

⁴⁷ Fr. Neuburg, Նշվ. աշխ., էջ 29, նկ. 5։

⁴⁸ G. Eisen, Glass, էջ 614, 633, նկ. 154, Morin-Jean, La verrerie en Gaule sous L'empire romain. Paris, 1913, էջ 29, նկ. 4,3։

Ինչպես տեսնում ենք, բրգաձև ելուստներով զարդարված հայտնի բոլոր սրվակներն ունեն արևելյան՝ եդիպտական կամ սիրիական ծագում, հետևաբար այգպիսի սրվակներ պատրաստվել են միայն արևելյան ապակեգործական կենտրոններում:



Նկ. 10.



Նկ. 11.

Գառնիի և Կամո քաղաքի բրգաձև ելուստներով սրվակները հանդիսանում են այգորինակ լավագույն անոթները: Սրվակների այս տիպն, իր ձևով նման է խաղողի ողկուլու հիշեցնող անկանթ և կանթով տարբեր գույնի սրվակներին, որոնցից մեծ քանակությամբ արտադրվել են տպսիկեգործության և արևելյան և՛ արևմտյան կենտրոններում⁴⁹:

Գառնիի և Կամո քաղաքի սրվակներն իրենց վզի և պսակի դեպի դուրս լայնացող ձագարաձև տեսքով, որը չի հանդիպում մ. թ. I դարում, թվագրվում են II—III դարերով: Այդ թվագրման օգտին են խոսում նրանց հետ գտնված իրերը: Գառնիի սրվակի հետ նույն սալարկղից (դամբ. № 61) գտնվել է խոշորահատիկ կավից պատրաստված սպիտակ անգորով պատած՝ վերից վար խորակոսով մեկ կանթանի մի սափոր: Բնշ վերաբերում է Կամո քաղաքի բրգաձև ելուստներով սրվակին, ապա Երա հետ գտնված սպակու պատայից և կավից պատրաստված ուլունքները ընդորոշ են առաջին դարերին:

Գառնիի և Կամո քաղաքի բրգաձև ելուստներով սրվակները ներմուծվել են Սիրիայից՝ Հայաստանին ապակյա առարկաներ մատակարարող ամենա-

⁴⁹ R. W. Smith, *պղ.* աշխ., Նկ. 237—259; Cl. Isings, *Նշվ. աշխ.*, 78, e, 91, a; A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, Leipzig, 1908, Նկ. 317:

շխալվոր կենտրոնից: Ապակու գոյճը նույնպես բնորոշ է I—III դարերի սիրիական արտադրանքին:

Քննության առնված ապակյա անոթները մեծ մասամբ փոքր տաթողության դանադան ձևերի սրվակներ ու սափորիկներ են, որոնք ծառայել են դեղորայքներ, օծանելիքներ պահելու համար և թաղման ծեսերի ժամանակ օգտագործվող սրվակներ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանն ապակուն ծանոթ է եղել շատ հին ժամանակներից, իսկ մ. թ. ա. I դարից՝ փշելու եղանակի դյուտից հետո, ապակին մուտք գործեց բնակչության կենցաղի մեջ:

Հայաստանը, որ վաղուց առևտրական սերտ փոխհարաբերությունների մեջ էր հարևան երկրների հետ, սկզբնական շրջանում մեծ քանակությամբ ապակյա առարկաներ է ներմուծում: Պարզվում է, որ ներմուծված ապակին հիմնականում մերձավորարևելյան ծագում ունի: Հայաստանին ապակյա իրեր մատակարարող ամենախոշոր երկիրը հանդիսանում է Սիրիան⁵⁰, մասնավորապես Սիրիայից-Սիրոնից են ներմուծվել I և հետագա դարերին պատկանող կաղապարի մեջ փշված երկրաչափական, բուսական և անոթների ուռուցիկ զարդերով, ինչպես նաև աղատ փշելու եղանակով պատրաստված դանադան ձևի սրվակների մեծ մասը: Մի քանի կարևոր դյուտերից գտնելով, կարելի է պնդել, որ դեպի Հայաստան ապակի արտահանող կարևոր կենտրոններից են եղել նաև Եղիպտոսը և Կիպրոսը:

Հայաստանում դեռևս չեն հայտնաբերվել անտիկ շրջանի ապակեղործական արհեստանոցի հետքեր, սակայն դա չի նշանակում, թե այդպիսիք չեն եղել: Հայտնի է, որ անտիկ ուշխարհում ապակեղործական արհեստանոցները լինում էին խոշոր քաղաքներում, մինչդեռ Հայաստանում այդպիսի ոչ մի քաղաք դեռևս չի պեղվել: Այդ առումով ևս մեծ կարևորություն են ստանում Արտաշատի, Վաղարշապատի և մյուս խոշոր քաղաքների պեղումները, որոնք կտային ոչ միայն դրա, այլև մի շարք հույժ կարևոր հարցերի պատասխանը:

Չնայած այս ամենին, Հայաստանում հայտնաբերված տոլակու ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս որոշ խմբեր, հատկապես տիպական առանձնահատկություններից ելնելով, համարել տեղական արտադրանք:

Հավանաբար I դարում շրջիկ վարպետների կողմից աստիկու արտադրություն է կաղմակերպվել նաև Հայաստանում: Այդ վարպետները սկզբնական շրջանում աշխատում էին հիմնականում կրկնել ներմուծված բարձրարվեստ ապակյա սրվակները, ուստի ներմուծված համարվող անոթների մի մասը կարող է պատրաստված լինել տեղում, սակայն առայժմ դժվար է տարբերել դրանք: Հետագայում տեղական վարպետները ստեղծել են նաև ինքնատիպ նոր ձևեր: Այդ արհեստանոցները ինչպես I—II դդ., այնպես էլ հետագայում, III—IV դդ., արտադրում էին ղլխավորապես աեղական շուկայի համար: Հենց դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ Հայաստանում հայտնաբերված ապակյա անոթների մի շարք ձևեր չեն հանդիպում մյուս երկրներում գտնված ապակե իրերի մեջ:

⁵⁰ Г. А. Тирацян, Автореферат, էջ 11; Г. А. Тирацян, О торговых связях Армении с Сирией, էջ 76; Ժ. Դ. Խաչատրյան, նույն աշխ., էջ 77:

Հայաստանի ամենից շրջանի ապակին վկայում է հարևան և հեռավոր երկրների հետ եղած տնտեսական փոխհարաբերությունների մասին: Այն իր ձևերով, տեխնիկական և դեղարվեստական մշակման առանձնահատկություններով կազմում է Առաջավոր Ասիայի և իրեն՝ բուն Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի մշակույթի բաղկացուցիչ մասը, ամենից ավելի մոտ լինելով սիրիական տպակու:

J. D. KHACHATRIAN

ON THE GLASS OF ANCIENT ARMENIA

S u m m a r y

The oldest glass-ware samples discovered in Armenia pertain to the second half of the 2nd millenium. But in Armenia glass had been widespread before our era and in the first centuries A. D. Those cups and flasks both with and without handles, have been of different shapes and color and of a high quality.

The best specimens of flasks are those discovered in Upper Artashat and Garny. They are made by blowing and are considered of Sidonian production of the first century A. D. (figs. 1, 2). The flasks discovered in Garny, Gueghadir and the basin of lake Sevan are worth mentioning. These are made in the same way. some have coiled and others bomb-shaped ornaments.

The flasks with coiled ornaments (figs. 3, 4) come from the first century A. D. and were imported from Syria and possibly from Sidon.

The flasks with bomb-shaped ornaments (figs. 5, 6) were made in Armenia in the first century A. D. in glass-ware workshops founded by Syrian roving craftsmen. The flasks (figs. 7, 8) made by free blowing of light green and fine glass that were discovered in Garny, come from the first and the second centuries A. D. and have possibly been imported from Egypt. Also of interest are flasks discovered in Garny (figs. 9, 10) and in the city of Kamo (fig. 11) which pertain to the second and the third centuries A. D. and are considered of Syrian production.

In the early period Armenia imported glass-ware from abroad (Syria, Egypt, Cyprus).

Traces of ancient period glass-ware workshops have not as yet been discovered in Armenia. But the study of glass makes it possible for some groups, especially those with typical features, to be considered as of local production. Most probably in the first century A. D. glass production was organised by roving craftsmen in Armenia too. In the early period those masters were eager to imitate the imported high quality glass flasks; therefore some of the supposedly imported vessels could have been manufactured locally, but at present it is difficult to distinguish

them. Later on the local craftsmen have devised original new forms too. The local workshops manufactured mainly for the home market. That is the reason why some forms of glass vessels, discovered in Armenia, are not found in other countries. The ancient glass of Armenia proves the economic ties with neighbouring and foreign countries. The technical skill and variety of color and form are of great interest in studying the manufacture of glass not only of Armenia but of the antique world as well.